

مه ترسییه کا نی دهو له تی خاوهن نهوت-3- تیری لاین کار

وردبوونهوه له پاراد کسی زری (*)

له عهره بییهوه : نهژاد عزیز سورم

(بهشی سهیم)

ئامازه یهك له وهرگهوه

(تیری لاین کار Terry Lynn Karl پر فیسری ئهمهریکایی بواری زانسته سیاسیه کان ، 21 ی نۆفمبهری 1947 له دایک بووه . ئهم لایکینهوهیه کاتی خۆی ساڵی 2007 له لایهن - پهیمانگهی لایکینهوهی ستراتیژی عاقل - که خواله خبوو نووسهری ناسراو فالج عه بدولجه ببار سه رهپرشتی ده کرد کراوه به عهره بی و وهکات له بهغدا و ههولێر و بیرووت بیا وکراوه تهوه .

نووسهر لهم لایکینهوهیدا به اشکاو ی باسی گرفته په نهان و ئاشکراکانی نهوت و مه ترسییهکانی له وڵاتی خاوهن نهوت دهکا که چن ئه گهر پسپهری دساز و لایانی حیکمه تدار له پشت ئیداره دانییهوه نه بن له باتی خهر ده بته بهیا به سهر خودی دهو له ته کهوه و نهك ههر گه شهی دهو سه تێن یا دوا ی دهخا ، به لکو دهیخاته ژهر باری قهرزی قورسیشهوه ، لهم بواره شدا نموونه و داتای حاشاهه نه گر و هه ند جار به لگه نهویست دێتهوه به تایبه تی له دهو له ته دوا که و تهوه کاند .

به هه ی گرینگ ی لایکینهوه که و ب بهرچا و وونی لایه نه په یوه ن دیداره کان به پویستم زانی بیکه م به کوردی ، ده نا ه نکه باب ته له م چه شنه کاری ئابووریزانان ب تا خو نه ر و به دوا دا چوو یه کی ئه ده ب و هونه ر .)
وهرگه

تیماری ئه پک

کارایی سیاسی و ئابووری وڵاتی ئه پک دوا ی سه شه پهل خه شانی نهوت گه واهیه کی حاشاهه نه گره به سهر ئهم ته ده دا ئه ژراوه دا .
ه نکه ئه وه ی زیاتر له تێژ نیگه ران دهکا که له تیماری ئه و

وټا تان هدا ، نټوان ټهو دوو دهيه يه
 دهكټه ټه وه سهره تاي حه فتايه كان به دواي خرټ شاني نه و ته وه هاتن
 ټه وه يه ، وټا تاني تر
 به كرده ني به پله ي جياواز پاشه كشيان له گټه يني ټهو زټر بوونه
 گه وړه يه له كټي به رهمي ناوځ دا GDP بټ ځ شگوزه راني هاوش ټوه له
 ژيان ي گه له كان ياندا كرد ، له باتي ټه وه
 له بارټكي خراپتر له وه ي يه كه مين جار بټي ده چين ده يان بينين ،
 چونكه ټهو ده وټه تانه
 به ده ست داټ ماني كشتوكټ و كهرتي پيشه سازي و داټ ماني سيسته مي
 بانكي و كم بوونه وه ي
 هه نارده ي دهره وه ي نه و ته وه گيرټ دن ، نيشانه ي بنچينه يش هه يه پټ مان
 ده ټټ كه دټ خي ټهو ده وټه تانه خراپتره له باري زټر له و ده وټه تانه ي
 نه و تيان نيه و ململانټ يان له پټ ناوي ټه وه دا كردووه ځ يان له گه
 زټر بووني ليسته كان ي وزه دا بگونجټ نن .
 هر كه گه يشينه ناوه ټه استي نه و ته ته كان واي لټ هات كورته ټه ناني
 ساټانه ي وټا تاني ټټ پټك
 له شمهك و خزمه تگوزاري له جي هاني وټا تاني گه شه سه ندوو له هه مووان
 زټر تر بټ
 ټيتر گه يشته ټه وه ي هه موو ټهو وټا تانه له پټ شان زياتر پشت به
 هه نارده ي تاك شمه كي ببه ستن
 هه روه ها قه رزه كان يان زټر زيادي كرد ، سهره ټاي ټه وه ش هه موو
 ده وټه تاني ټټ پټك
 كه و تنه به رامبر گه وړه ترين ده سترگرتنه وه (تقشف) كه له ميان ي ټهو
 چوار ده يه يه ي
 ابردوودا پټيدا ټټ په يون . (11)
 وانينټ كي ورد ي دهرها وټه شته به رده سته كان وټه يه كي ټه شي تاريخمان
 بټ دهرده خا ،
 مه سه لا له بوا ري نه شونماي ټا بووريدا ده بينين ده وټه تاني ټټ پټك)
 ټهنده نووسيا نه بټ)
 له ماوه ي ساټاني 1974 تا 1994 ټټكټاي مامناوه نج ي گه شه ي ساټانه ي
 زټر كه متره
 له ټټكټاي ناوه نديي گه شه له ماوه ي ساټاني 1960 تا 1973 ، واته
 ماوه ي پټش خرټ شاني نه و ت
 له كټي ټه استينه ي به رهمي ناوځ گه شه كرده ي زياتر بووه (12) .
 له ټه نجامي ټهو پاشه كشي يه گه شه و ټهو زياد بوونه زټره ي ژماره ي
 دانيشتووان ټه استي
 بټوي دابهزي و زټر به ي ده وټه تاني ټه ندامي ټټ پټك ماوه ي لاني كم ده

سا له ماوهی ئه و دوو دهیه دا ئاستی بژلوی دووچارى دابهزین بوو ،
 له کاتێکدا خراپی دابهش کردنی
 داهاات و قوو بپوونهوهی ههژاری و نایهکسانی تووشی و ئاتانی دیکهش
 بوو ، لهوهش زیاتر
 پشکی ئاستینهی تاک له داهااتی نهتهوهیی له فهنزو لا و عاقل و کویت
 و لیبیا و سعودیه
 تا ئاستی کی نزمتر له ئاستی شهستهکان دابهزی ، له کاتێکدا
 دابهزینی داهاات له جهزاییر و
 ئێران و نایجیریا هاتهوه ئاستی سا 1975 و سهقامگیری نرخ ههژا ،
 ههروهها بکوپیکی بودجهیش دواي خرشانهکانی نهوت به تهواوی لێک
 ترازای .
 ئێستا (1999) دهو له تانی ئێپێک به دهست شهپێلێکی ههلاوسا نهوه
 ده نا ئێن که به ئێژهی
 دهیهه نهک یهکی (میرنشینه بچوکهکانی که نداوی لێ بتراز) ،
 به تایبهتیش ئه و دهو له تانهی پشت به بههای خهرج کردنی دوولایه نه ب
 نهختینهکانیان ده بهستن و بازرگانیان
 به کۆتی حکومه تهوه بهنده .
 دهو له تانی ئێپێک سا له دواي سا به دهست توشبوونیان به
 کورتیه ئانی بودجهکانیان
 مانهوه که جهزاییر له لووتکهی ئه و کورته ئانه دا بوو ، پاشان
 ئێران و ئهنده نووسیا و نایجیریا و سعودیه و ئوکواد و لیبیا و
 قه تهر (13) .
 ئێستا دهو له تانی پاره زاری که نداو هاتنه ناو ناوچهی مه ترسییه وه .
 به ئام به گوهری قهرزهکانی دهروه وه که پشتر کهم بوون و پش
 خرشانی نهوت نرخ کی ئه وت ئیان نه بوو (جگه له مه کسێک) ، ئێستا
 هه موو و ئاتانی دیکه ی ئێپێک هاتنه پا و یزی
 و ئاتانی بارگران به قهرزی قورسه وه ، له وهش سه یرتر ئه و و ئاتانه
 دهستیان دایه قهرز کردن و قهرز کردن . خرا تر له قهرز وه رگرتنی
 و ئاتانی ب نهوت و لاواز له گه شه دا ، ئه مهش له لووتکهی هه ئانی
 ب شومار له گواسته نه وهی د لارهکانی نهوت له جیهاندا کرا . (14)
 به ئام له بواری ج رایه تی به ره مه دا ، واته و کھ ئانه وهی پشت بهستن
 به نهوت یان وهک
 ده گوتر (تێی تێ وهکانی نهوت) ب ئاینده sowing petroleum ئه و
 ئه نجام دوورتره
 له ئه سی ویستی حکومه تان ، له کاتێکیشدا ز ربه ی دهو له تانی ئێپێک
 پشت بهستنیان به کهرتی نهوت کهم کرده وه ، ل گونجاندنی ئه و کهم
 کردنه وه یه له گه واقیعدا ب زیاد بوون کی له اده به ده ره له پشکی

کهرتی خزمه تگوزاری ، ههروهه دا مانگی له ناکاو یا وهستاوی له کهرتی کشتوکا دا به دواي خیدا هئا ، دوا جار ، ئاسی بهردهوامی گهشه پ ناچ

دهربکهو ، ئهمهش ته نیا ب پشت بهستن به سهراوهیهکی بهرهو چک بوون چوودا

ناگه تهوه ، بهکو ب هه ند تچووی شاراوهیش که به گشتی ناتوانر بهرگهی بگیر ،

که وا دهردهکهو ، به نموونه دهو تهانی ئ پک بی نزیکهی 10,4% له ککی گشتی بهرهمی نه تهوهیی له بهرگری خرج دهکا بهراورد به 3,3% لهوهی دهو تهانی کخراوی هاوکاری و گهشهی ئابووری OECD خرجی دهکهن ، ههروهه ها خرجی سهربازی له دهو تهانی ئ پک دا دهگاته س بارتەقاي خرجی سهربازی دهو تهانی OECD که وهك ئه یه له سهر ککی گشتی خرجی حکومه تدا ههژمار دهکر .

ديسان بوونی دهستبـاوی و به فیـدانیش له بی ئه و پـزانهی به خراپی نه خشیان بـ کـشراوه ، باسی ئه و به فیـدانیش ناکهین که له ههـکشانی گهـندهـیدا سهـراوه دهـگر .

له گه ئه وهی مه زه ندهی باوه پـکـراویش له بارهی قه بارهی گه ندهی له بهر دهستدا نییه

به نام دهو تهانی ئ پک تاوانبار کردنی به لـشاوی له بارهی بهرتـلـ و مامهـهی گومانـلـکـراوی

تـدایه و نیشانهی ئاماژهکانی گه ندهی که کخراوی (ووبه دهیری - شه فافیهت - نـودهو تهی Transparency International) پـیـ گه یشتوو نایجیریا به دهو تهی

له هه مووان گه نده تر داده ن له جیهاندا ، پاشان دهو تهانی ئه ندای ئ پک دـن وهک

ئه نده نووسیا و فه نزو لـلا و جهزاییر و ئـران وسعوودیه . (15) سه ره ای ئه وهش کـشـهـی مه ترسیداری ژینگه له شـوهی بهرزبوونه وهی ئاستی پیس بوونی ههوا به وزه ی پـ له کبریت و وشک بوونی ئاوی سازگار و وـران کردنی دارستانان و کهم بوونه وهی ووپـوی له وه گاکان ، به تایبه تیش پیس بوونی ئا و به هی زیاده ی به کارهـنـانی قـکـهـری پیتـر کیمیاوی - که ههـشه یه بـ توانایی بهردهوام بوونی کشتوکا (16)

لـ هه ند واتای ئهـر نیش هه بووه ، خرجی حکومهت دهسکهوتی بهرچاوی ، ئه گهر لانی کهم بـ ماوه یه کی دیاریکراویش بـ لـ که وتوو ته وه ، له زیاد بوونی ههلی کار به زیادیه کی ههستـپـکـراو و چاک کردنی بهرنامهکانی خانه نشینی و دهسته بهری کـمهـایه تی ، به نموونه دهو تهانی ئ پک بهشکی باشی له داها تی نه تهوهیی خـی بـ پهروه ده

و ته ندروستی تهرخان کرد زیاتر له هر کچه مه یه کی دی له دهو له تانی گه شه سه ندوو .

ئو پهره سندنانه لهو بوارانه دا دیارن ، هر چه نده له گه ئاستی خه رجیه کانه شدا نه ها تبهنه وه (17)

وه به ره هه نانه ش له ژرخاندا زه و ئه نجامی به ره جه سته ی هه بووه ، له گه ئه وه ی ئاده ی

په شکه وتنیشی له گه بی پاره ی تیا خه رج کراودا تکه نه کاته وه و ههروه ها جه ری خزمه تگوزاریه کان که له ئاستی کی نزمدا بووه .

ههروه ها هه کانه ی گه یاندنی به وایه ر و به وایه ر و هه گه و بانی قیرتاو کراو و

هه ی شه مه نده فهر و وه سته گه کانه ی به ره هم هه نانه ی کاره با زیاده یه کی هه سته پکراویان

په وه ده بینرا .

به نام جیاوازیه کی هه سته پکراویش له جه به جه کردندا هه بوو . به نمونه ئه نده نووسیا

به هه ی زه ئه گه ره وه باشته رین ئه نجامی به ده سته هه نا له وانه : که متر پشته ی به داهاتی

نه وت به سته بوو ههروه ها که رتی کشتوکا ی به شه وه یه کی کاریگه ر له هه موو دهو له تانی دی زیاتر پاراست ، هه نگه ئه وه شه به سه ره گه رمی سه ره که سوهارته له خه بزه ی به به رنج به گه ته وه .

به هه ی ها تنه ناوی سنده ووقی نه ختینه ی نه دوده و ته شه وه له ئه نده نووسیا وه استه وخه دوا ی خه شانی 1973 ی نه وت ، ئه وه بوو وه ته که نه یتوانی سواری شه په لی قه رز وه رگرتن (لانی که م قه رزی زه ر به) که زه ری نه برد هه ناره کارانی نه وتی تووشی زیان کرد ، دوا جار بوونی قانوه نه که سه قامگیری بودجه به سه په نه ، وه که به شه که له سیسته می قانوه نی وه ات ، به ری له حکوومه ت گرت به که یفی خه ی خه رج بکا وه که ئه وه ی دهو له تانی دیکه ی ئه په که کردیان .

له به رامبه ردا نایجیریا به باک به داپه شینی په شه ی هه ره مه یه تی و ئیتنی خه رجی ده کرد و

وا ی له هات به به به نمونه ی ئه وه ی په ی په چه وانه ی ئه نده نووسیا .

به نام ئه و جیاوازیه له گه زه به للاحیشیدا ، هه چی له واقعی کاره که نه گه ی ، ته که ایی ناوه ندی

گه شه ی کارای که ی گشته ی به ره می ناوخه له دهو له تانی ئه په که له نه وان ماوه ی بیست سا

دوا ی خه شانی نه وت له هه فتایه کانه دا زه ر که متر بوو له ته که ای ناوه ندی ئه و گه شه یه

پیش خراشان ، له ئه نجامی ئه وه شدا ئه وه دهو له تانه ههر که نرخى نهوت له ناوه استى ههشتایه کان دابهزى کهوتنه ناو گهرداوى قهیرانى دهستگرتنه وه یه کی تونده وه .

ئهم ته ماره ئاوم دکهره یش ئاا زى سیاسى له کهوته وه ، به چاوپه شین له بهرز بوونه وه

یان دابهزینی نرخ ، ههروه ها به چاوپه شین له سرووشتى سیستمى سیاسى داخه دیموکراتیه یان دیکتاتورى گهه انکارى له ناكاو له بارودخ سیستمه سیاسیه کانى دهو له تانى هه ناردەکارى نهوتى خسته تاقیکردنه وه یه کی دژواره وه .

هه موو سیستم له سیستمه کانى حوکم هه وه وه ی پشٹیوانى سیاسى به چه ورايى سامانى

نهوته وه له چوارچه وه ی پر سه یه کی سه وداکارى نهوان دهزگای جه جه کردنى دهو لهت و

به رژه وه ندیه تایه تییه کانى بازگانیى له نگر په گرت .

بهرز بوونه وه نرخى نهوت دهگاته که شهك تهكچوونى ده موده ستى سه قامگیرى له ده که وه ته وه ، هه نده ی دابهش کردنى د لاره کانى نهوت بنکه کانى ترى ده سه بات له با یهك دهر د نه ، له کاته کیشدا له شاوى د لاره کانى نهوت فتیلی که شه یه یه وه ست به جه نیه تی

داروبهش کردنه وه ئاگر ده دا ئه وا به هه ز بوونى پشه ویه کانى په شترى دواى ئه وه ی دابهش کردنى قازانجى به ته وواى داده په شى ، ئاا زتر ده بوو .

به م جه ره ده بینین خراشان و خاوبوونه وه په که وه کار ده که نه سهر ته کدانى سه قامگیرى .

سیستمى حوکم هه یه بیتوانیبه بهرگه ی ئه وه جه ره پشه ویه بگره ، له گه ئه وه ی به گه ی

به رده ست نیشانى ده دا که دیموکراتیه نیوه جه کان توانیویانه خه یان له شه و شه شان به دوور بگرن که ئه ته کراتیا یه تییه کانى نهوتى اما یین (18) ، نمونه یش ز ره ، ئه ران سهره تا و دراماتیکیتیرینی نموونانه ، کاته شای ئه ران له ئاکامى شه شهكى ئیسلامیه وه وه وخوا ، هه خنه تاهه کانى له ی گیرا هه مووی له سهر پیشه سازى به په له پهل و به ئه ژئاوايى بوونى خه رای

((شارستانییه ته مه زنه که ی)) بوو .

به ام نایجیریا ، نایجیریا له نهوان حوکمى سهربازى و حوکمى مه ده نیدا به ئاهه نگی هه بهز و دابهزى نرخى نهوته وه ده هات و ده چوو به ئه وه ی له چه سپاندنى ئهم یا ئه ویاندا سهرکه وتوو به .

جهزاییریش له له شاوى شه شهكى ناوخدا نقوم بوو که له ئاکامى تهكچوونى نرخى نهوت و باتى له بهن برد .

لـ حوكمى سوهارتـ كه بهـدر بوو له خراپ ئيدارهـدانى دهـسكهـوتهـكانى نهـوت ئهـوا ماوهـيهـكى درـژتر بهـحـاـى خـى اـگهـيشت ، هـنگه ئهـوهـش به هـى ئهـوهـوه بووبـ كه نهـوت هـى كـه مـترى له ئـابوورى ئهـندهـنووسـيادا گـاـبـ . بهـام دواچار ئـمى سوهارتـ به هـى تهـشهـنـى

گهـندهـى و سهـرمايهـدارى خزمـزمـنهـوه داـما .
فهـنزوـللا حكايهـتـكى دى هـيه ، استه هـشتا وهـك دووهـمين دهـوهـتى ديموكراسى ئهـمهـريـكـاى لاتين ماوه ، بهـام ئـاـزى و كارى توندوتـيـژى كه به توندى هـهـژاندى ، ئهـمهـش له هـوهـى كودهـتـاى سهـربازى و كـتـاى پـهـيمانـمـهـى سـيـستهـمى حزبى سـياسـيدا هـنگى داـيهـوه (19) .
بهـو مانايه سـياسـيه ديارىـكـراوهـيش ، ئهـوا نهـوت به استى گووى شهـيتـانه .

پهـراوـهـز

Alan Gelb, Oil Windfalls: Blessing Curse? (New York: Oxford University (11) Press, 1988); and Karl (1997)

12 ((قهـيرانى ئهـم دوايـيهـى ئهـندهـنووسـيا دواى بـيست سا سـهـرى هـهـدا ،

بهـام پـشـهـاتهـكانى به دوايدا هـاتـن ئهـم شـوازه پـشتـاست دهـكهـنهـوه ، بـوانه :

Amuzegar (1999), p.235

(13) Karl (1997), p. 255.

14 ((هـهـر ئهـو سهـرچاوهـيه ل 262 .

15) زانـيارـيهـكان له ماـپـهـى ئهـلكـترـنى دهـزگـاى (ووبهـدهـرايهـتى نـودهـوهـتى) هـوه

وهـرگـيراوـن

Data taken from, Transparency International, at <http://www.transparency.de>.

16) خـمـانـدنه تايبهـتـيهـكان دهـن بهـشى تاكهـكهـس له دهـرامـهـتى ژيانـكى نوـبووهـوهـدا به ئـهـيهـكى ترسـناك كه دهـگـاته 72% له لـيبـيا و سهـوودـيه كهـمى كردووه ،

94% يش له ميرنشـينه يهـكـگـرتـوهـكانى عـهـرهـب و 57% يش له جهـزاـيـير ، له ئهـنـجامى

پـيس بوون و زيادهـنـى ئاودانى كشتوكا .

تهـماشا كهـن ژمارهـى خهـرجى سهـربازى لهـم وـاـتـاـنهـدا بـاو ناكرـنهـوه ،

که دوايي
ټوټه لېم باره يوه ده که وټه بېرته هره ها له باره ي بازگاني
چې کيش

ورد نيه و ناتوانر پشته پې بېستر ، ديسان جياوازيه کي گوره
له نوان ټو وټا تاندا هيه ، به شي خه رجي سهر بازي له کي گشتي
بهره مي نيشتماني به نمونه له ده وټه تاني که نداو بهر ترينه له
جيهاندا له کات کدا له فېنزو لالا دا تا اده يک نزمه .
بوانه :

Amuzegar (1999), p. 179.

(17) ټام زيگار ټاماره به و ده کا ناوې ندي فېرېوني ټلف وې لاي
پېگېشتوان

له نوانې بېست سا دا گه شه يه کي باشتري کردووه ، له 47% وه نوان
سا نې 1974 - 1975 بووه به 72% له نوان سا نې 1993 - 1994 ،
به ټام ټاسټي چوونه بهر خو نندن له سهر هه موو ټاسټ ک بهرر بووه ته وه .

هر ټو سهر چاوه يه ل 170

(18) Karl (1997) به تايبه تي به شي نيم .

(19) سيستمې حزبي له فېنزو لالا به پېي بېنه ماي به ټټن نامې
هاوپه يمانيه تي دامه زرا ،

ټه مه ش واته حربه سياسي سهره کيه کان ټټککه وټن کي بېنه ټه تيان کرد
سنوور ک

بې ململانې نوانيان دابن و چنده تي و چنده تي ک شه
وروژاوه کان له پېشب کي
هې بژاردن کم بکه نه وه .

ټاشکرا بووني ټو ټټککه وټنه نه نېانه يش بوو به هې هې بژادني
فرمانده يه کي

پېشووي سهر بازي که هېوې دابوو کوده تايه ک به سهر حربه
سهره کيه کاند بکا .